

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ¹⁾

Վ

Երբէք, երբէք իմ դիւրագգաց հոգին անկարող է մոռանալ մեր գիւղը: Նրա հետ ես կապուած եմ կամ հազար ու մի վաղեմի նուիրական յիշողութիւններով, որոնք իմ առօրեայ կեանքում և կեանքի մեծ դասեր են կազմում և՛ ոյժ ու կարողութիւն են ներշնչում ինձ, երբ իմ խորտակուող նաւակը օրերով, ժամերով չըմպայում է ծովածովի ալիքներով յուզուող ծովի վրայ և հանգչելու կայան որոնում իր համար: Որքան քաղցրախոհ րօպէներ եմ ես անցկացրել այդ պարզութեան, այդ միամտութեան աշխարհում: Եւ վերջապէս, ինչո՞վ ես սերտ կապերով կապուած չեմ նրանից: Աշխարհի որ չարն ու բարին չէ՝ վխտում գիւղում. գիւղն ամեն ինչ է: Նահապետական հինաւուրց համեստութիւնը տակաւին այնքան զգալի սրբութեամբ է պահել—պաշտպանել իր վաղեմի իր նախնաւանդ ինքնուրոյն գոյները, որ յաճախ անկարող ես ինքնամոռացութեամբ չսաւառնել դէպի վերը, դէպի հեռուն... Գիւղումն եմ ես առաջին անգամ ճաշակել և՛ թշուառութեան դառնութեամբ լրջուած գաւաթը եւ զուարճութեան վարդազոյն յոյսերը, որոնք, անաղ, շատ վաղ ցնդուեցին ինձ համար՝ նման ջրի բշտիկների, և այն օրուանից սև վիշտը, ցաւոտ խօցերը, այրուող վէրքերը և անմարսելի մաղձը ամեն տեղ, ամեն անկիւն իմ անբաժան ընկերներն են դարձել:

¹⁾ Լոււսայ 1906, № 2.

Գիւղ... Ինչեր չես շշնջում դու ինձ՝ և՛ անմեղ մանկութիւն եւ լեզու:

Լեղհւ, որով կարողանում եմ մերթափի թափել կրծքումս դիզուող անթիւ ու անհամար խոցերի կոյտերը և դէթ որոշ ժամանակով թեթեւութիւն պարգևել իմ տանջուող, իմ տառապող մարմնիս:

Առանց այդ լեզուի, ո՞վ գիտէ ինչ էր լինելու իմ սե օրը: Առանց այդ լեզուի ո՞վ գիտէ անբախտութիւնը պիտի բաց անէր իր ահարկու բերանը և կլանէր ինձ. սակայն այդ լեզուն իւրաքանչիւր այդպիսի ժամերում երգում է, սգում է, ողբում է իմ ծով վիշաք:

Եւ դա վշտի լեզու է...

Մեր գիւղում ամեն ինչ անմոռանալի է ինձ համար: Անմոռանալի է և մեր հարեան փշտօենց Մարգարը: Դա մի ողորմելի աղքատ էր: Սկզբում սրանրա մօտին հօտաղի, մշակի չարքաշ պաշտօն էր վարում. սակայն տարիների ընթացքում համողութեց, որ այդ դառն աշխատանքով անկարող է ամօքել իր դարգը, ձեռք զարկեց առևտրի: Սկսեց չամիչից օղի պատրաստել և իր շալակով ամեն օր 7-8 վերստ ճանապարհը կտրել ու այդ օղին մեր քաղաքում վաճառել: Մեր քաղաքացիները, հօ՛, օղորմի իրանց հօրը, գայլի ախորժակով վայրկենաբար սպառում էին նրա բեռը, որը յաճախ փութից աւելի էր լինում, և շուկայում օրըցերեկով արիւնահեղ տուր ու դմբոց սարքում: Այսպէս Մարգարը առևտրի, խաբէութեան համ ու հօտը առաւ. չէ՞ որ յաճախ օղիի մէջ ջուր էլ էր խառնում ու վաճառում օղիի զնի: Ե՛հ, մեր հաստադուլի քաղաքացիները չէին էլ երազում, որ Մարգարը իրանց օղիի փոխարէն ջուր է խմացնում: Այդ պատճառով Մարգարը յաճախ իր մենախօսութիւնների ժամանակ, երբ գործ ունէր քաղաքացիների հետ, կրկնում էր. «ձեր բաբան անիծուած՝ դուք մեղ է՛շ գիւղացի էք ասում, հիմի ո՞վ է մեզանից է՛ջը, մե՛քը, թէ՛ դուք»:

Առաջի, որ Մարգարը առևտրի, որի հետ յաճախ անբաժան էր և խաբէութիւնը, համ ու հոտն առաւ և սկսեց իր կողէկները դիզել ու խոշոր տոկոսներով սրան նրան տալ, Զնայած, որ նրանք 150-200 ածան հաւեր ունէին, միմիայն մեծ Զատկին էին ձուր երես տեսնում. կամ երբ Մարգարի կինը ազատուում էր՝ երեխայ էր բերում, Մարգարը ինքն իր ձեռքով նրա համար ձուածեղ էր պատրաստում: Խեղճ կինը ճրքան աշխատում էր, ջանքեր էր թափում ամեն օր մի քանի ձու գողանալ ամուսնուց, անկարելի էր լինում, որովհետև Մարգարը սովորութիւն ունէր իւրաքանչիւր երեկոյ մտնել միայնակ հաւաքունը և իր աջ ցուցամատով «ըրնչ» (ստուգել) հաւերին: Դրանցից նրանք, որոնք ձուով էին լինում, բաժանուում էին միւսներին և հաստակուռ կազպէքով փակուած մինչև այն ժամանակ, երբ ածում էին իրանց ձուերը, որից յետոյ Մարգարը դարձեալ դուռը բաց էր անում, գուրում, գուրգուրում էր իր աշխատաւոր մշակներին և դուրս թողնում:

Այս դէպքում նա սովորութիւն ունէր կրկնելու՝ «առէք, գնացէք, բալաներս, դուք ձեր պարտքից պըրծաք»: Եւ ուրախ-ուրախ ձուերը ժողովում էր ու դէպի քաղաքը աճապարում: Իսկ աշնան մօտերըը նա ձուերն անմիջապէս քաղաքը չէր տանում վաճառելու, այլ ժողովում էր, բազմացնում և հազարների հասցնում նրանց թիւը և ձմրան, երբ ձուի երկուսը 5 կօպէկ էր դառնում, նոր սկսում էր անընդհատ կրել քաղաքը ու այնպէս սպառում: Թէև յաճախ պատահում էին և կասկածաւոր ձուեր, սակայն նա այնպիսի սուր-սուր երգումներ էր ուտում, թէ՛ «տղաս մեռնի, հէրս շուն: դառնայ, հոգիս կպրէ կարասի մէջ երուր, թէ դրանք խարաբ են. չէ, չէ, աղբէր, ի՞նչ սուտ ասելու բան կայ, ձեզ ասում եմ, որ թաղայ ձու են...»

Այսպէս տարեց տարի Մարգարը սկսեց բազմա-
լումայ

պատկել իր առևտուրը: Էլ ի՞նչեր ասես, որ նա չէր վաճառում, այն էլ շալակով՝ ամրան շոգերին և ձմրան ցրտերին, քաղաքը տեղափոխելով իր ապրանքը: Նա անխտիր վաճառում էր և՛ հաւեր, և՛ ձուեր, և՛ օղի, և՛ քացախ, և՛ կաղամբ, և՛ մածուն, և՛ իւղ, և՛ ամեն բան, ինչ որ մեր քաղաքում վաճառում էր: Առևտուրի հետ աճեց և Մարգարի քսակը: Նրա փողը ասելիք դարձաւ ոչ թէ միայն մեր գիւղում, այլ նոյն իսկ մեր գաւառում: Եւ հետզհետէ Փշտօենց Մարգարը դարձաւ Խօջա-Մարգար: Սակայն ճակատագիրը շուտ իր դժգոյն երեսը երևան հանեց Խօջայ-Մարգարին. նրա խեղճ կինը հիւանդացաւ:

Ուրբան Սահունին ճիգեր թափեց՝ համոզելու Խօջա-Մարգարին բժիշկ հրաւիրելու, անկարող եղաւ մի բան հասկացնել նրան:

Նա մնաց անսասան և անխորտակելի:

«Բժիշկա-մօխչկա ո՞վ է, պարօն վարժապետ, դրանք տուտուց մարդկանց բաներ են, որոնց օղիի տեղ՝ ջուր եմ տուել, թաղայ ձուի տեղ՝ հոտած, քացախի տեղ՝ թթուած ջուր. չէ, Մարգարը խաբուող պտուղ չէ. մենակ Լօղմանն էր բժիշկ, էն էլ եկաւ ու գնաց. հիմի բանն Աստուած»:

Վերջապէս, նրա կնոջ դրութիւնը դարձաւ անյուսալի. մեր հարեանուհիները զգացին, որ նա մեռնում է, ուստի սկսեցին խումբ-խումբ այցելել նրան: Այցելողներին մէջ էր և այրի Մովերը, որը մի կարմրաթշիկ և հաստափոր կին էր: Հէնց որ սրան խօջա Մարգարը տեսաւ, միտքը փոխուեց և աչքը չէր թարթում նրանից: Մի քանի օրից յետոյ թշուառ հիւանդը մեռաւ: Հարեանուհիները խմբուեցին հանգուցեալին լուանալու, որից յետոյ բահանան կարգը կատարեց և հանգուցեալին եկեղեցի տաքան, որ միւս օրը թաղեն: Եկեղեցում բաղմութիւնը հոգոց ասել տուեց Խօջա-Մարգարի համար և մխիթարեց ու ցրուեց: Դուրս եկաւ և Մովերը,

որը նոր էր դուրս գալիս հանգուցեալի տանից: Փողոցում ոչ ոք չկար:

Խօջայ Մարգարն իր կողն ու կուշտը նայեց և մօտեցաւ Ծովերին: Վերջինս մօտեցաւ և մխիթարանք տուեց:

—Տօ, հէր օրհնած, մխիթարանքս հրն է: Աստուած քեզ խղճաց, քեզ սրանից յետոյ դու իմն ես ու կաս,— նկատեց առանց կարմրելու նրան Մարգարը:

—Խօջայ Մարգար, էդ ինչ խօսք է, ախր դեռ հանգուցեալին չ'են թաղել, եօթը չ'են կատարել:

—Էհ, Ծովեր, դրանք իրանց համար, ես ու դու իրար համար:

—Մեղայ Աստծու:

—Մեղայ Աստծու ամենայն ժամ, չե՞ս ուզում միթամ թէ, հա:

—Ախր...

—Էլ ինչ ախր, գնանք ձեր տուն, հիմի, գիտեմ, տղադ դեռ դաշտից չի վերադարձել, ես իմ նշանաբանը քեզ տամ, որ հաւատաս, որ խօջայ—Մարգարը երկաթը տաք—տաք կծեծի:

Նրանք ճանապարհ ընկան դէպի Ծովերենց տունը...

Մուլթն էր, երբ Մարգարը դուրս եկաւ Ծովերի մօտից:

Խօջայ—Մարգարը կնոջ թաղելուց ինն օր յետոյ նորից պսակուեց և նրա կեանքը դարձեալ իր սովորական դերի մէջ մտաւ:

Մի երեկոյ, երբ Մարգարը քաղաքից տուն վերադարձաւ, Ծովերը խոթողուած դէմքով նկատեց նրան:

—Ա՛յ, մարդ, ես իմ մեղքը իմ շլինքից հանում եմ. էլ յետոյ չասես թէ՛ խորթ մէր էր, տղայիս վրայ ուշադրութիւն չդարձրեց. դու ես էդ մէկը, էն էլ հիմիկուանից աչքը դուրս է ցցել....

—Ի՞նչ կայ, Ծովեր ջան:

—Էլ ի՞նչ լինի. տղադ Վարդերի թոռան համար գէլ է դուրս տալիս:

—Սաղծա:

—Ապա ո՞վ:

—Ա՛խր, էդ երբ է պատահել:

—Իրան հարցրո՛ւ:

—Ո՛ւր է:

—Էլի նրանց տան բոլորը մուրիկ—մուրիկ պոլթայ է տալիս:

—Տէր Աստուած:

—Հիմի դու գիտես, մարդ:

—Կնիկ, ասում են լաւ աղջիկ է:

—Լաւ է, համա ոչ թէ քո տղայի համար:

—Էլի ի՞նչ կայ:

— Սահունենց Վարազդատի հետն են:

—Էդ ոչինչ ուզելու եմ. լաւ հողեր ունին և Սանդուխտը միակ ժառանգն է: Համա քանի էն բաժնաւոր՝ Վարդերը սաղ է, պիտի տաղ անենք:

—Դու տաղ կանես, բայց տղադ՝ ոչ:

—Էն ժամանակ խօսք կանչեմ, նշան կ'դնեմ. դժուար բան է խօջայ—Մարգարի համար:

—Տեսնենք:

Ընդհատ—Ընդհատ խեղդող հազը կրկնուեց մի քանի անգամ Դարբենենց բակում: Վարդերը և Սանդուխտը մնացին զարմացած. հազն անժանօթ էր, այն էլ օրուայ այդ պահուն՝ վաղ առաւօտեան:

—Սանդուխտ ջան, թո՛ւի տես, էն ո՞վ է.—հրամայեց թոռան Վարդերը:

Սանդուխտը ծտի արագութեամբ դուրս թռաւ և իսկոյն վերադարձաւ այլայլուած: Մատաղահաս սրտերը յաճախ կանխապէս դուշակում են այն, որն օրհասական հետեւանքներ է ունենում ապագայում իրանց համար:

Ի՞նչ պատահեց քեզ, աղջի:

—Խօջայ—Մարգարն է:

—Խօջայ Մարգարը:

—Այո:

—Ի՞նչ ունի մեզ հետ, —ասաց ու, իրան դրստելով՝
դուրս գնաց Վարդերը:

—Ողորմի Աստուած, Վարդեր:

—Ողորմի ծնողացդ, խօջայ Մարգար, համեցէք
ներսև:

—Շնորհակալ եմ, եկեղեցուց էի գալիս, այնտեղ
չէիր, զարմացայ, ասի ինչ է պատահել էդ պառաւին.
մէ գնամ տեսնեմ, ու եկայ. դէհ, ճանպահ ձեր դռնովն
է. ինձ համար մի դժուար բան չ'էր:

—Շնորհակալ եմ, Խօջայ—Մարգար:

Շնորհակալութեան բան չ'կայ. դաշներս անցել են,
մահ ու մեռնել կայ. մենք իրար զադր կիմանանք,
մենք իրար լեզու կ'հասկանանք:

—Հալբաթ որ, համեցէ՛ք ներսև:

Նրանք մտան ներսև: Խօջայ—Մարգարը նստեց
զմբիլի վրայ, Վարդերը նրանից փոքր ինչ հեռու:

—Հէ՛յ գիտի ժամանակ, 15—16 տարի առաջ ով
որ ձեր դռնովն անցնում էր, անմահական հոտ էր առ-
նում. լուսահոգի Սահրատդ կենդանի էր, ամեն ինչ բօլ
էր, իր տեղն ունէր, բայց քո քեռ բախտից մի գիշե-
րուայ մէջ ամեն բան փոխուեց. Դու էլ, հէր օրհնած,
ինձանից հեռու ես միշտ ման գալիս. դէհ, ինչ ամօթ
բան է, ամենքս էլ քո խաւար օրը գիտենք. չէ՛, մեզ
էլ հոգի է պէտք: Մեզայ Աստուծոյ, մեղայ...:

Վարդերի աչքերը լցուեցին արտասուքով. նա հա-
զիւ կարողացաւ մրմնջալ.

—Իմա էսպէս եղաւ, խօջայ—Մարգար:

—Նեղսրտելու իրաւունք չունենք, Վարդեր, Աս-
տծոյ կամքն է. որ հող ու մօխիր դարձնի, ինչ կարող
ենք անել:

—Նրանի թէ հող ու մօխիր դարձնէր, իր ամա-
նաթն առնէր՝ էս անտէր աշխարհից պրծնէինք:

—Մեղք է, մեղք, Վարդեր, բեղանից անբախտներ էլ կան. դեռ դու տուն ունես, տեղ ունիս, արտ ու ափ ունես, էսպէս թառլան թող ունիս:

—Ինչիս են պէտք, երբ սիրտս խորովւում է օր ու գիշեր:

—Մի դարդ արած, էս օրուանից յետոյ, դու բանի նեղութիւն չես քաշի, Խօջայ-Մարգարը մեռած չէ, նա էլ հոգի ունի տալու, հողածին է:

Վարդերը ոչինչ չխօսեց:

Կէս ժամ այստեղ զրոյց անելուց յետոյ Խօջայ-Մարգարը վերադարձաւ տուն: Այստեղ նա կանչեց իր գիտցած մարդկանցից մի երեքին, որոնց ներկայութեամբ իր ծառայի միջոցով ուղարկեց Վարդերին տասն երեք ռուբլի, ապա վեկսեւ գրել տուեց, որին և ստորագրեցին, այդ իր գիտցած երեք անձնաւորութիւնները, որ Վարդերը պարտ է վերցրել Խօջայ-Մարգարից 33 ռուբլի, այն էլ գիւղերին և Խօջա-Մարգարներին յատուկ 0/0 0/0 ներով:

—Սանդուխտ, դուռը ծեծում են,—ձայն տուեց Վարդերը:

Սանդուխտը դուրս թռաւ ու շուտով վերադարձաւ նրա ետեւից գալիս էր Խօջայ-Մարգարենց ծառան: Այս վերջինս յանձնեց Վարդերին մի շորի կտորի մէջ կապած այն 13 ռուբլին:

—Էս ի՞նչ է,—հարցրեց Վարդերը:

—Չգիտեմ,—պատասխանեց ծառան և շտապով դուրս գնաց:

Վարդերը և Սանդուխտը հետաքրքրութեամբ լըցուած բաց արեցին կապոցը ու մնացին ապշած:

—Էս ինչ նաղ է,—ակամայ թռաւ Վարդերի շրթ-թունքներից:

—Տատի, էդ նաղ չէ, էստեղ մի խոշոր բան կայ. Խօջայ Մարգարից էսպիսի բան, ճ, շատ հեռու է:

—Ձէ, որդի, նոր եմ յիշում նրա խօսքերը. «էս օր»

ուանից յետոյ դու բանի կարօտութիւն չես քաշիլ. Խօջայ-
Մարգարը մեռած չէ, նա էլ հոգի ունի, հողածին է՝

— Մի հաւատան, տաաի:

— Ի՞նչ կայ որ:

— Էն կայ, որ մեռած խղճմտանքը էսպէս ան-
սպասելի կերպով չէր կարող զարթել. չէ որ մենք մի
15 տարի սրանից առաջ աւելի վատթար դրութեան
մէջ ենք եղել. ի՞նչու այդքան ժամանակուայ ընթացքում
նա իր հոգին միտը չի գցել. հիմի ինչ պատա-
հեց:

— Մենք հօ նրա գլխի տէրը չենք եղել. է ն
ժամանակ չի գցել, հիմի է գցում:

— Տառի, իզուր ես էդպէս կարծում. նա դրանով
քո և իմ լեզուն է ուզում կարճացնել իր առաջը. նա
ուրիշ բան է մտածում:

— Ես բան չեմ հասկանում:

— Իսկ ես հասկանում եմ. Մամոնային իրանց
հոգին, ուչք ու միտքը, պատիւ ու խղճմտանքը վաճառող
մարդիկ ապարդիւն տեղ իրանց կոպէկը էստեղ-էնտեղ
չաղ չեն տալիս, նրանց համար բարեդործութիւն չ'կայ:
Ձէ, տառի, դու մառախլապատ երկնքից արեւ ես
ուզում, էդ դժուարին դործ է:

— Բա ինչ անենք:

— Մի վերցրու, կամ յայտնիր այդ մասին Սահուն-
նուն:

— Հա, էդ լաւ ասիր:

— Որ լաւ ասացի, տառի, դէհ էնպէս էլ արա:

— Կանեմ, էսօր կտեսնեմ Սահունուն:

Երեկոյեան եկեղեցու զանգակները իրանց հենց
առաջին ձայնի հետ դուրս բերեցին Վարդերին իրանց
տանից. նա շտապեցրեց իր քայլերը-դէպի եկեղեցին,
հաստատ իմանալով, որ Սահունին ամեն օր ներկայ է
լինում եկեղեցու. ժամերգութեանը:

Եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ, Վարդերը և

Սահունին երկար, երկար առանձնացած փսփսում էին։ Վերջապէս, նրանք ուղեւորուեցին Վարդերենց տունը։ Սահունին իր աչքերին չէր հաւատում. տապն և նրեք ոտըլի քարեգործութիւն, այն էլ Խօջայ-Մարգարի կողմից. դա մի խորհրդաւոր առեղծուած էր, որ նա ձգտում էր լուծել։

— Վարդեր, էստեղ մի դադանիք կայ, ես այս դումարը վաղը կտանեմ հենց այս շրտով մեր առաջնորդաբանը և ցոյց կտամ եպիսկոպոսին։

— Ախր, գուցէ, մարդը ուղիղ սրտով է տուել։

— Ո՛չ, Վարդեր, մի հաւատան, եթէ ես չեմ սխալուում, նա այս դումարով ուղում է ձեզ իր ծուղակը գցել, նա ուղում է ձեզ որսալ, նա անշուշտ մի ծրագիր ունի իրագործելու։ Ասում ես, էս առաջի անգամն է, չէ՞։

— Այո՛, առաջի անգամն էր, որ իմ շէմքը ճանաչեց և էս անտէրը ուղարկեց. մի քանի անգամ էլ նրա որդուն Սագոյին եմ մեր փողոցում տեսել, էն էլ վերջերին։ Սագոյի անունը ասես մի բան պարզեց Սահունու համար. նա լռեց, նա տակաւ առ տակաւ սկսեց քննադատել Վարազդատի յաճախակի այցելութիւնները Վարդերենց տունը, նրա ընդհարումը Սագոյի հետ, կռիւը և մասամբ դիւի ընկաւ՝ թէ ինչ է ուղում անել Խօջայ-Մարգարը։ Նա հասկացաւ, որ Խօջայ-Մարգարը ուղում է ուզել Սանդուխտին և փող է տալիս այժմեանից, որ հակառակ դէպքում, պնդել կարողանայ, որ իր դումարը վերադարձնեն իրան, այն էլ ով գիտէ, որքան է գրել 13 ռուբլու փոխարեն 113 դրած լինի, և ով գիտէ ինչ։ Նա տեսաւ, որ Սագոն անշուշտ սիրահարուած է Սանդուխտի վրայ. հաւանական է, որ Վարազդատն էլ անտարբեր չէ դէպի նա, որից և առաջ է եկել նրանց կռիւը։ Նա ցաւեց իր հոգու ամբողջ էութեամբ, որ իր զթասարտութիւնը այժմ ինչով է փոխարինւում, նա տեսնում էր եկեղեցու օրէնքի խախտումը այն դէպքում,

Եթէ իրօք Վարազդատն էլ անտարբեր չէ՝ Զէ որ նա որդեգրել էր Սանդուխտին, Սակայն եղածը եղած է։ Նա դուրս եկաւ Վարդերենց տանից։ Միւս օր նա տեսնուեց առաջնորդի հետ և երկար խօսեց ու վճռեցին լուել։

Ապա սկսեց հետեւել Վարազդատին ու Սագօին։ Դուրս եկաւ, որ իր ենթադրութիւնները սրանց վերաբերեալ ճիշտ են եղել։

Այդ ժամանակներում դրանց հարեալն երկրում օրհասական փոթորիկները ահեղ մռնչիւններ էին արձակում, և տանջուողը, տուժողը, արհամարհուողը, անարգուողը միշտ թոյլն էր լինում, որ օրերով, ժամերով լողում էր իր սեփական արեան մէջ։ Սահունին վճռեց մի կերպ անցնել այնտեղ, ուր թերեւս գտնէր Սահրատին, եթէ իրօք իր ենթադրութիւնը ճիշտ լինէր, և նա դեռ կենդանի լինէր, և այն էլ այնտեղ։

Իսկ եթէ այստեղ չ'գտնէր նրան, կ'նշանակէր, որ նա մեռած կամ օպանուած է, որից յետոյ պէտք է վերադառնար ու իր գիտցածը իրագործէր Սանդուխտի վերաբերեալ։ Նա չէր ուզում իր բարեգործութեամբ զնած լինել նրան։

ԼԵՒՈՆ ԽԱՆԶԱՏԷ

(Կշարունակուի)